

*До 100 – річчя Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

***ОСОБИСТІСНЕ ЗРОСТАННЯ
В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА***

Монографія

Житомир
Видавець О. О. Євенок
2020

УДК 159.923.2
О 72

*Рекомендовано до друку вченою радою
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
(протокол № 8 від 29 вересня 2019 року)*

Рецензенти:

В. О. Моляко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України;

Р. В. Павелків, доктор психологічних наук, професор, перший проректор Рівненського державного гуманітарного університету;

Ж. П. Вірна, доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

О 72 Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / Ред. колегія: Т. В. Коломієць, Т. Ю. Кулаковський, Г. В. Пирог; за науковою редакцією професора Л. П. Журавльової. – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2020. – 308 с.

ISBN 978-966-995-055-0

У колективній монографії «Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства» розглянуто питання, які пов'язані з проблематикою розвитку особистості на тлі різних контекстів функціонування сучасного соціуму. Розкриваються етнічні та екологічні аспекти особистісного зростання, психолого-педагогічні чинники розвитку людини на різних вікових етапах її дорослішання, особливості професійного становлення у сучасних умовах. Висвітлюються нові проблеми узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку.

Для науковців, психологів, педагогів, соціологів, екологів, докторантів, аспірантів, студентів, а також широкої читацької аудиторії.

The collective monography “Personal development in conditions of modern society transformation” is addressing questions connected to problems of personality development in different contexts of modern society. The ecological and ethical aspects of personal growth were described as well as the problem of personal and professional development in conditions of modern society. New problems of coherence of technologies and psyche are elucidated in the context of modern scientific and technological development.

This work will be of use for scientists, psychologists, educators, socialologists, ecologists, undergraduate and postgraduate students and for a wide audience of non-professional audience.

УДК 159.923.2

© Кол. авторів, 2020

© Кафедра психології розвитку та консультування
Житомирського державного університету імені
Івана Франка, оригінал-макет, 2020

ISBN 978-966-995-055-0

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Л. П. Журавльова)	5
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	7
1.1. Етнічна ідентичність та особистісне зростання (Л. П. Журавльова, О. Г. Шмиглюк)	7
1.2. Екологічна свідомість як умова особистісного зростання підлітків (Т. В. Можаровська)	34
1.3. Екологічне ставлення до Іншого як основа особистісного зростання в юнацькому віці (Т. В. Коломієць)	47
1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання (А. І. Литвинчук)	65
1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді (Н. В. Мужанова)	84
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	95
2.1. Психологія чесності: передумови й розвиток (Л. О. Котлова)	95
2.2. Психологічні особливості розвитку навчальних здібностей у підлітковому віці (І. В. Кирильчук)	117
2.3. Розвиток творчої особистості в процесі літературної діяльності (І. А. Гречуха)	133
2.4. Внутрішній конфлікт особистісного зростання в юнацькому віці (Т. М. Шапран)	149
РОЗДІЛ 3. ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ	166
3.1. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, які виховуються у родині та соціальних закладах (Г. В. Пирог, Д. О. Коробко)	166
3.2. Сучасний стан та напрями вдосконалення профорієнтаційної роботи практичних психологів закладів освіти (Г. В. Пирог, Н. М. Шикирава)	187
3.3. Психологічні особливості та проблеми професійного становлення студентів-психологів (Г. В. Пирог)	192
3.4. Психолого-типологічні особливості студентів як чинник мотивації навчання в магістратурі (О. А. Мірошниченко, О. П. Гуцуляк)	201
3.5. Підприємливість як наукова категорія психології розвитку (Т. Ю. Кулаковський)	215
РОЗДІЛ 4. МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТА САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ	233
4.1. Проблематика узгодженості технологій та психіки в контексті сучасного науково-технічного розвитку (Ф. А. Дончев)	233
4.2. Когнітивно-поведінкові та фармакологічні методи вдосконалення психічного компоненту особистості (Ф. А. Дончев)	258
4.3. Корекція міжпівкульної взаємодії як основа розвитку пізнавальних процесів молодших школярів (А. В. Шаюк)	274
ПІСЛЯМОВА (Л. П. Журавльова)	288
ЛІТЕРАТУРА	289

протиставленні з іншими, знецінення інших, розбудова взаємодії з ними через призму власних інтересів призводить до емоційно складного процесу «фільтрації» найближчого соціального оточення і розглядається нами як прородній закономірний процес особистісного становлення і зростання.

1.4. Екологічне ставлення до себе як основа особистісного зростання

Динамічні трансформації сучасного суспільства актуалізують необхідність гармонізації стосунків в тріаді «Я – Інший – Природа». Основою гармонійних стосунків є розвинена екологічна самосвідомість особистості як утворення, що власне детермінує особистісне зростання через екологічне ставлення до себе, як до суб'єкта системи «Я – Світ» та відповідає за її саморегуляцію в межах позитивного функціонування в навколишньому середовищі. Зважаючи на це, важливим є вивчення екологізації ставлень особистості.

Сучасні дослідники послуговуються досить широкими дефініціями екологічної свідомості. Так, Р. Г. Падалка зазначає, що «екологічна свідомість – це вищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, свого внутрішнього світу, рефлексія відносно ролі та місця людини в біологічному, фізичному та хімічному світі, а також саморегуляція даного відображення» (Падалка, 2018, с. 6). Представники антропоцентричного підходу, розглядаючи особливості екологічної свідомості, до її опису також включають елементи самосвідомості: екологічна свідомість – «це знання і розуміння людиною своїх можливостей впливу на природу, визначення цілей такого впливу, оцінки варіантів передбачуваної поведінки в екосередовищі, врахування наслідків поведінки і *пізнання самого себе як однієї з підсистем екосистеми*» (Романова, 2003, с. 35).

К. А. Романова визначає екологічну свідомість як «систему етичних, когнітивних, естетичних, прагматичних *стосунків людини з природою та з самим собою*» (Романова, 2003). Основним значенням є «усвідомлення себе в Світі і Світу в собі» (Романова, 2002), що стосується явища самосвідомості, але через недостатню диференційованість понятійно-категоріального апарату екологічної психології відноситься до «екологічної свідомості» (Литвинчук, 2016).

О. В. Рудоміно-Дусятська та інші зазначають, що екологічна свідомість проявляється як «вищий рівень психічного відображення,

природного, штучного, соціального середовища та свого внутрішнього світу; рефлексія місця та ролі людини в екологічному світі, а також саморегуляція даного відображення» (Рудоміно-Дусятська, Климник, Шаргородська, 2002, с. 31).

Л. М. Курняк визначає «усвідомлення знань про місце людини в біосфері як істоти, засобами діяльності якої врівноважується життєдіяльність біосфери» як важливу складову екологічного буття людини (Курняк, 2007, с. 5). Також предметом інтересів українських науковців постають терміни «довкілля» та «образ довкілля». О. Л. Вернік розглядає довкілля, як «зовнішні чинники, умови й ситуації у життєдіяльності людини, в яких розвиваються її певні властивості, якості» (Вернік, 2004, с. 4), а образ довкілля – «сукупність образів об'єктів, що виокремлюються людиною в її оточенні» (Вернік, 2004, с. 4). Систему «Я – Світ» ми розглядаємо, як накопичення усіх об'єктів (штучних та природних), які оточують особистість.

Українська дослідниця І. А. Мунасіпова-Мотяш виокремлює особливості екологічної самосвідомості через визначення екологічних компетенцій. Так, ціннісна складова екологічних компетенцій юнацтва (зокрема, у період їх професійного становлення) полягає в «почутті співпереживання та співчуття природі; незалежності в екологічних судженнях; переконаності у необхідності щоденно дотримуватися міри, норм і правил природокористування, бережливого відношення до природного середовища у повсякденному житті та професійній діяльності» (Мунасіпова-Мотяш, 2016, с. 149).

Дослідження проблеми екологічної самосвідомості є нерозривним з вивченням психологічних особливостей власне самосвідомості. Вважаємо, що розглядаючи смислову наповненість екологічної самосвідомості через структуру самосвідомості зможемо виокремити й операціоналізувати поняття «екологічної самосвідомості» та сепарувати його від усталеного поняття «екологічна свідомість». В. П. Зінченко в пошуках визначення поняття «свідомість» звертає увагу на парадигму «свідомість в світі свідомості» та змінює її на «самосвідомість в світі свідомості» (Зінченко, 1991, с. 33). Він зазначає, що «епіцентром свідомості та самосвідомості є усвідомлення власного Я» (Зінченко, 1991, с. 33).

В. В. Столін, узагальнивши дослідження основних підходів до вивчення самосвідомості, пропонує таку точку зору на генезу та генезис феномену: «самосвідомість особистості, як похідна від єдності діяльності та міжособистісних стосунків, є фактором, який визначає спілкування та діяльність» (Столін, 1983, с. 272).

Проаналізувавши вище названі особливості підходів до визначення самосвідомості можна стверджувати, що погляди про виникнення та розвиток феномену зводяться до таких міркувань: самосвідомість розглядають, як основу свідомості, як складову свідомості, як феномен, що розвивається незалежно від свідомості, як феномен, що з'являється у ранньому онтогенезі, як можливість емоційно почути Іншого, як новоутворення (якісні трансформації самосвідомості) підліткового та юнацького віку.

Інтегрувавши всі підходи, визначаємо самосвідомість, як одночасно і явище, що має складну багатокомпонентну структуру, і процес самопізнання себе, як частини Світу, інтеграція збудованого образу у картину буття, усвідомлення власної виключності, унікальності та єдності з навколишнім середовищем, структуру якої зображуємо схематично (Литвинчук, 2019, с. 43).

Аналізуючи особливості екологічної самосвідомості осіб юнацького віку, варто зауважувати, що особистісне зростання людської індивідуальності є не лише об'єкт (результат), а й суб'єкт власного розвитку.

Відображення оточуючого світу, адекватне прийняття себе в ньому можливе лише через свідому активну життєву позицію та суб'єктну орієнтацію в правилах і нормах.

Найважливіший психологічний процес в юнацькому віці – якісна трансформація самосвідомості та становлення стійкого образу «Я». Експериментальні дослідження показали, що ставлення до природи та усвідомлення своєї самості в ній можна поділити на два великих етапи. С. Д. Дерябо виокремлює (Дерябо, 2001) в цих ставленнях дві «ери» – етапи, що містять у собі три «епохи». Перший етап називає «ерою суб'єктної модальності ставлення до природи», яка характеризується суб'єктивним сприйняттям її об'єктів – епоха антропоморфізації (до 10 років) і епоха суб'єктифікації (до 14 років) (Дерябо, 2001). Другий етап – «ера об'єктної модальності ставлень до природи, що характеризується переважанням об'єктного сприймання природних об'єктів й існуванням «об'єктивної установки» стосовно їх (14 (15) – 23 роки) (Дерябо, 2001).

Екологічна самосвідомість змінюється та розвивається відповідно до нормативного розвитку самосвідомості. Вона має свої особливості відповідно до кожного етапу онтогенезу. В юнацькому віці вона розвивається, гармонізується та забезпечує узгодження життя людини в оточуючій дійсності. В залежності від того, які зовнішні чинники впливають на особистість говоримо або про прогрес (гармонія, розвиток, самовдосконалення, поцінування Світом, налагодження

продуктивних зв'язків, упевненість в своєму майбутньому та у сьогоденні), або регрес (дисгармонія, деградація, відчуженість, дисонансні стосунки в системі «Я – Світ», невпевненість та знецінення власної самості серед оточення, а отже й власне оточуючої дійсності) (Литвинчук, 2019).

На нашу думку, ланцюжок «екоцентризм – екосвідомість – природа» включає також соціальну сферу буття особистості, що розгортається апріорі в природному вимірі та містить гіпотетично можливі реалізовані чи ті, які наразі реалізуються, стосунки з соціальним (Коломієць, 2015) та природним середовищем (Можаровська, 2018). Українська дослідниця в сфері екологічної психології А. М. Льовочкіна виокремлює поняття «життєве середовище», як «місце застосування зусиль людини, що спрямовані на осмислення та цільову зміну умов власного існування» (Льовочкіна, 2011, с. 43). Логіка його опису свідчить про проекцію власного «Я» на всі сфери життя та усвідомлення біопсихосоціодуховного взаємозв'язку між ними.

А. М. Льовочкіна розглядає типи середовищ, в яких особистість може функціонувати: природне середовище – «таке, що не створювалося людиною, воно існує само по собі, функціонує за власними законами, не потребує впливу»; штучне середовище – «яке було повністю створене людиною і яке потребує зовнішньої підтримки, існує за законами, заданими людиною»; природно-штучне – «природне середовище, у яке здійснювалось перетворююче втручання людини»; штучно-природне середовище – «у яке припинено втручання людини» (Льовочкіна, 2011, с. 41-42).

Ю. М. Швалб визначив, що взаємодія людини і середовища може реалізовуватись за такими типами: середовище як фактор, середовище, як умова, середовище, як засіб, середовище, як матеріал існування індивіда (Швалб, 2006).

За типами середовищ в яких може існувати людина (Льовочкіна, 2011) та за особливостями в взаємодії в них (Швалб, 2006), очевидно, що функціонування систем «Я – Світ» відбуватиметься або ж продуктивно, гармонійно, екоцентрично, або ж – регресивно, дисгармонійно, егнотцентрично.

Зважаючи на сказане вище, вважаємо, що екологічна самосвідомість *екологічна самосвідомість* – це усвідомлення себе одночасно і частиною біопсихосоціодуховної системи (екосистеми), смислової єдності з нею й водночас унікальною особистістю та побудова

на основі цього відносин з навколишнім середовищем та з самим собою (Литвинчук, 2019, с. 39).

Екологічна самосвідомість забезпечує емоційно-ціннісне ставлення не тільки до навколишнього Світу, а й до себе. Не лише емпатійні ставлення до людей, а й зоо-, фіто- квазіемпатія забезпечують адекватний особистісний розвиток людини (Журавльова, 2007, с. 141). Зважаючи на феноменологію емпатії (Журавльова, 2007, с. 199) вважаємо, що це явище виступає вагомим чинником розвитку емоційно-ціннісного ставлення до себе та відповідної саморегуляції поведінки.

Говорячи про емпатійну детермінацію особистісного розвитку, маємо зважати на її онтогенетичну динаміку. Самосвідомість та емпатія нерозривно пов'язані між собою поняття. Про це свідчать дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів. Виходячи з припущення, доведеного Л. П. Журавльовою про те, що «емпатія як одна з онтогенетично ранніх соціальних якостей розвивається в єдності з самосвідомістю особистості» та обумовлюють одна одну (Журавльова, 2007, с. 199), прослідковується становлення симбіотичності явищ емпатії та самосвідомості на різних етапах розвитку людини.

Ієрархічна модель детермінації екологічної самосвідомості описує певні особливості: екологічна самосвідомість ієрархічне трирівневе явище: елементарний рівень (усвідомлення себе частиною Світу, взаємодія на основі цього з навколишнім середовищем); особистісний рівень – утворення, що поєднує вищий та нижчий рівні, забезпечує їх взаємозв'язок та духовний рівень (інтегральне відображення особистістю Світу, смислова єдність з ним).

Основною і цілепокладаючою функцією екологічної самосвідомості є *встановлення, закріплення та підтримка адекватних, стійких, продуктивних зв'язків особистості з собою та з навколишнім світом*. Дихотомічність «Я – Іншим» та «Я – Світ» пояснюється тим, що особистість не можна ізолювати від навколишнього середовища, а відтак розглядати, як замкнену самодостатню систему, бо така система не зможе існувати тривалий час та підтримувати своє функціонування. Проте й розгляд лише стосунків в системі «Я – Світ» не буде вичерпним, оскільки навколишня дійсність не обмежується зовнішнім простором, вона включає у себе і саму особистість. Виключити особистість із системи «Людина – Світ» неможливо.

Структурні компоненти екологічної самосвідомості мають свою змістову наповненість та особливості на кожному з трьох рівнів: афективний компонент відображає ставлення до себе, його емоційну

забарвленість, відчуття себе частиною соціуму чи ноосфери; когнітивний компонент містить в собі усвідомлення своїх особистісних якостей, здібностей, свого місця в соціумі, розуміння Іншого, Природи, Світу; конативний компонент забезпечує ситуативні реакції та поведінку, реальну взаємодію зі Світом у відповідності з актуалізованими трансцендентними переживаннями, ціннісно-рефлексивний реалізує ціннісно-смыслову орієнтацію особистості в Світі та репрезентує, відповідно до рівнів функціонування екологічної самосвідомості, антропоцентричне, непротиборницьке чи екоцентричне ставлення особистості до Світу.

Структурні компоненти екологічної самосвідомості обумовлені специфічними системами індивідуально-психологічних, особистісних та суб'єктних чинників. Системотвірним чинником екологічної самосвідомості є емпатія як інтегральна властивість особистості. Інтегральна емпатія та її окремі форми репрезентуються на елементарному, особистісному, духовному рівнях та забезпечують адекватне відображення переживань, внутрішнього стану Іншого та об'єктів Світу загалом. Завдяки емпатії самосвідомість розвивається від усвідомлення власного «Я» на першому році життя до соціально-екологічного самовизначення в юнацькому віці. Існують вікові та статеві особливості екологічної самосвідомості осіб юнацького віку, що обумовлюють відмінності в усвідомленні себе невід'ємною частиною Світу та специфіку його відображення.

Сензитивним для розвитку екологічної самосвідомості визначено юнацький вік, оскільки його основними психологічними новоутвореннями є якісно новий рівень розвитку самосвідомості (відкриття власного Я), усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності, пошук сенсу життя, особистісне і професійне самовизначення та становлення, розвиток найвищих рівнів інтегральної емпатії.

Емпіричне дослідження дозволило встановити особливості розвитку компонентів екологічної самосвідомості *за показниками емоційної чутливості до природи* (афективний компонент), *суб'єктивного ставлення* (когнітивний компонент), *інтенсивності взаємодії зі Світом* (конативний компонент) *прагнення та здатності до пізнання природи* (ціннісно-рефлексивний компонент).

Встановлено, що рівень розвитку компонентів екологічної самосвідомості не є однорідним впродовж юнацького віку та має статеві та вікові особливості (Литвинчук, 2019, с. 110). Існують статистично значущі відмінності у розвитку когнітивного компоненту дівчат та

хлопців раннього юнацького віку. Також існують відмінності значущі у розвитку ціннісно-рефлексивного та конативного компоненту. У хлопців рівень розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту має значно вищі показники, тоді як у дівчат він становить лише 21,2 бали.

Показники конативного компоненту також мають схожу тенденцію. У хлопців він розвинений значно вище ніж у дівчат. Це свідчить про практичну спрямованість хлопців раннього юнацького віку у взаємодії з живими та неживими об'єктами природи. Лише між рівнями розвитку афективних компонентів екологічної самосвідомості у осіб раннього юнацького віку не встановлено значущих статевих відмінностей.

У зрілому юнацькому віці тенденція у розвитку статевого структурних компонентів екологічної самосвідомості залишається схожою до попереднього онтогенетичного періоду. Проте, на відміну від раннього юнацького віку, між рівнем розвитку афективного компоненту у осіб зрілого юнацького віку існують значущі відмінності. У хлопців та дівчат зрілого юнацького віку залишаються відмінності у розвитку когнітивного, та конативного компонентів. У розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту статистично значущих відмінностей не виявлено.

Протягом всього юнацтва хлопці та дівчата демонструють відмінності у емоційному ставленні до природи, її розумінню, мотивації до зміни навколишнього середовища.

Найбільш розвиненим у хлопців раннього юнацького віку є конативний компонент, у зрілому юнацькому віці – афективний компонент. Особистісне становлення юнаків актуалізує прагнення сприймати оточую природу як цінність.

Дівчата раннього юнацького віку також демонструють діяльнішу спрямованість у вираженості інтенсивності суб'єктного ставлення до природи, у зрілому юнацькому віці поряд з когнітивним компонентом актуалізується емоційне сприймання природи. Протягом усього юнацького віку спостерігається неоднорідна позитивна динаміка у розвитку компонентів екологічної самосвідомості (Литвинчук, 2019, с. 112).

Визначено, що розвиток компонентів екологічної самосвідомості має певні особливості впродовж юнацького віку та спостерігається позитивна динаміка рівня розвитку окремих її компонентів, яка має статеві відмінності (табл. 1).

Так, у хлопців встановлено зростання когнітивного та конативного компонентів. У дівчат спостерігається позитивна динаміка у розвитку

афективного та конативного компонентів. Ціннісно-рефлексивний компонент має стабільно низькі показники протягом усього юнацького віку у представників обох статей.

Таблиця 1

Вікова динаміка компонентів екологічної самосвідомості

Досліджувані		15-17 років				18-21 рік				15-21 рік			
		Афективний	Когнітивний	Цін.-рефлекс.	Конативний	Афективний	Когнітивний	Цін.-рефлекс.	Конативний	Афективний	Когнітивний	Цін.-рефлекс.	Конативний
		ПА	К	П	ВІ	ПА	К	П	ВІ	ПА	К	П	ВІ
Х	\bar{x}	34,5	37,0	23,4	42,1	39,1	37,8	21,7	32,3	35,8	37,4	22,6	32,9
Д	\bar{x}	36,7	41,2	21,2	58,4	42,5	43,6	20,5	29,0	39,6	42,4	20,9	25,1
Р	\bar{x}	35,6	39,1	22,3	50,3	40,8	40,1	21,1	30,6	38,2	39,6	21,8	28,9
t-критерій		1,942	2,891 ²	1,401	2,224 ²	2,209 ²	2,931 ¹	1,801	1,437	1,901	2,486 ³	1,772	3,532 ²

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом; А – афективний компонент, К – когнітивний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Кт – конативний компонент; ¹ – $p \leq 0,05$, ² – $p \leq 0,01$, ³ – $p \leq 0,001$

Існують статистично значущі демографічні відмінності у розвитку компонентів екологічної самосвідомості у осіб раннього та зрілого юнацького віку. Юнаки, які проживають в місті, демонструють нижчі показники розвитку усіх компонентів екологічної самосвідомості, окрім конативного, ніж юнаки, що проживають у сільській місцевості. Така ж тенденція зберігається і у зрілому юнацькому віці.

Встановлено, що хлопці раннього юнацького віку мають високі показники за практичною шкалою інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи, вони готові взаємодіяти з природними об'єктами непрагматичним чином, зберігаючи їх цілісність та природовідповідність. У зрілому юнацькому віці діяльнісна складова набуває більшого значення. Юнаки виявляють активну життєву позицію по відношенню до природи, але характер цієї дії (позитивний чи негативний) не виокремлюється.

Юнаки, що проживають у селі, схильні ставитися до природи на рівні розуміння та знання, але це не відображено на їх реальній взаємодії з оточуючою дійсністю, вона носить опосередкований характер.

Додаткова бесіда з досліджуваними дозволила встановити, що значуща відмінність у розвитку когнітивного компоненту у представників міської та сільської місцевості зумовлена особливостями навчального середовища, яке дозволяє юнакам, що проживають у місті, активно практично включатися у природоохоронну чи природозберігаючу діяльність. Юнаки сільської місцевості не мають такої можливості.

Досліджуваний С. (17 років) говорить: «я дуже люблю природу, ботаніку краще всіх, Діскавері мій улюблений канал». На запитання дослідника, коли він в останнє був на природі з екскурсією, досліджуваний не міг згадати. Тобто опосередкованість суб'єктивного ставлення до природи може виражатися без реальної взаємодії з нею та реального вчування у Світ.

У дівчат раннього юнацького віку, які проживають у місті, на найнижчому рівні знаходиться перцептивно-афективне ставлення до природи, на найвищому рівні розвитку знаходиться, як і у хлопців, конативний компонент. У дівчат, які проживають у сільській місцевості найбільш розвиненими виявились ціннісно-рефлексивний та афективний компоненти. Конативний компонент розвинений на середньому рівні. Дівчата розуміють її красу, естетично освоюють об'єкти природи, практично з ними мало взаємодіючи.

Встановлено достовірні демографічні відмінності у розвитку компонентів екологічної самосвідомості. Юнацтво, що проживає у сільській місцевості, демонструє значно вищий рівень розвитку афективного компоненту (емоційної чутливості до природи) порівняно з однолітками, що проживають у місті. Юнаки, що проживають в місті та селі, мають достовірні відмінності у інтеграційній спрямованості на природу. Хлопці та дівчата, що проживають у місті, демонструють нижчий рівень екологічної спрямованості порівняно з однолітками, що проживають у сільській місцевості.

Вираженість показників розвитку екологічної самосвідомості підтверджує те, що у юнаків ставлення до природи знаходиться на низькому рівні та потребує розвитку та пошуку шляхів гармонізації безпосереднього емоційного вчування у навколишню дійсність.

Встановлено статеві-вікові статистично значущі відмінності у розвитку конативного компоненту: хлопці раннього юнацького віку мають нижчий рівень природоспрямованої поведінки та її рефлексії порівняно з дівчатами-ровесницями. У зрілому юнацькому віці таких відмінностей не встановлено. Дівчата зрілого юнацького віку мають вищий показники розвиненості афективного компоненту. Впродовж

усього юнацького віку у дівчат, порівняно з хлопцями, виявлено вищий рівень розвитку когнітивного компоненту. У розвитку ціннісно-рефлексивного компоненту значущих статевих відмінностей не виявлено.

Інтеграційна спрямованість хлопців раннього юнацького віку більш виражена (23,4%), ніж у дівчат (19,9%). Вони орієнтовані на суб'єкт-суб'єктні стосунки з природою (походи, участь у природозберігаючій діяльності, підтримка відкритих стосунків з світом). Нажаль, з віком ця тенденція зникає.

Для юнаків значимішими стають антропоцентрична інтеграція, адже з пошуком майбутньої професії, укріпленням у соціальному середовищі соціальне оточення стає значимішим. Зростає егоцентрична спрямованість у Світ. Природа стає джерелом надбання матеріальних цінностей. 19 представників зрілого юнацького віку, що взяли участь у дослідженні, займаються так званим «видобутком янтарної продукції», що є протиправною дією не лише на рівні законодавства, а й на рівні моральності.

Досліджуваний Д. (19 років, тимчасово безробітний) зауважує [записано точно зі слів зі збереженням стилістики]: «Я розумію, що Житомирські ліси перериті і на них не залишилось жодного живого місця, але де ще у нас заробити? Хлопці на видобутку янтарю за місяць кілька тисяч доларів заробляють, а я що? Гірший? Ось уже купив собі машину».

На зауваження, чи розуміє він як його діяльність впливатиме на природу, відповів: «звичайно розумію, що так не можна, але я ж не один такий. І взагалі, треба за це ув'язнювати, звичайно треба, але ж всі його видобувають». Отже юнаки розуміють моральну та протиправну суть своєї роботи, але не намагаються нічого змінити, оскільки відсутній соціальний контроль та соціальне заохочення. Треба зауважити, що такі випадки поодинокі, оскільки наша вибірка формувалась з урахуванням того, що учасники дослідження мають навчатися за різноплановими спеціальностями, але не можна ігнорувати і такі екстремальні випадки, що ще більше демонструють нівелювання молоддю стосунків «Я – Світ». Вдаючись до стратегії уникнення, раціоналізації чи заперечення юнаки переорієнтовуються на егоцентричну картину власного Світу.

Юнаки усвідомлено визначають важливість екоцентричної інтеграційної спрямованості. Дівчата, навпаки, демонструють зменшення екоспрямованості та переорієнтацію на егоцентричну та антропоцентричну інтеграцію (22,7% та 23,3%) від раннього юнацького

до зрілого юнацького віку. Вони визнають існування «природного», як такого, що «є, було та буде завжди», своєрідну константу, що незмінно оточує їх протягом життя. Дійсно, екологічні кризи на вік юнацтва в Україні не випали (порівняно з катастрофою на Чорнобильській АЕС), тому нинішній екологічний стан сприймається незмінним, а усі об'єктивні погіршення навколишнього середовища сприймаються відсторонено, бо лише 25,1% юнаків прагне в ідеалі покращити своє оточення.

Ще одним досліджуваним явищем стала *екоцентрична спрямованість особистості*, що виражає вчинкову реалізацію (Романова, 2015, с. 80-82) екологічно розвиненої особистості.

Показники екоцентричної спрямованості юнаків та юнок не високі за значеннями. Нерозвиненість екологічного аспекту свідомості юнацтва свідчить про можливі труднощі інтеграції молоді до природного середовища. Серед груп вибірки найвищий бал мають юнаки раннього юнацького віку (29,6 балів), тоді як найнижчий бал у дівчат раннього юнацького віку (22,1 бал). Така розбіжність свідчить про особливості статевих відмінностей відповідно до екоцентричної спрямованості особистості. Хоча вважається, що жінкам притаманне чуттєве сприймання, і відтак і більш точне сприймання навколишньої дійсності (Романова, 2015, с. 34-87), але наша вибірка демонструє протилежну тенденцію і орієнтацію дівчат на егоцентричну спрямованість особистості.

Таблиця 2

**Статеві особливості екоцентричної спрямованості
на різних етапах юності**

Досліджувані	Показники екоцентричної спрямованості	Вік (у роках)	
		15-17	18-21
Хлопці	\bar{x} (бали)	29,6	26,3
	%*	18,2	16,2
	ранг**	2,9	3,2
Дівчата	\bar{x} (бали)	22,1	27,5
	%*	13,6	16,9
	ранг**	3,3	3,0
Разом	\bar{x} (бали)	25,9	26,9
	%*	15,9	16,6
	ранг**	3,1	3,1

Примітки: * – від загальної суми балів (162), ** – ранг серед 4 напрямів спрямованості особистості.

З віком ситуація змінюється: хлопці зрілого юнацького віку демонструють зменшення тенденції до екоцентричної спрямованості (26,3 бали), тоді як дівчата, навпаки, стають більш екоцентрично спрямованими (27,5 балів). Отже, вік має визначальне значення в орієнтації юнацтво на екоцентричну спрямованість.

У юнаків спостерігається негативна тенденція до розвитку екоцентричної спрямованості, тоді як у дівчат, навпаки, виявляється позитивна динаміка змін до екоцентричної спрямованості. Дівчата вдаються до використання продуктів надбання природи як до засобу досягнення цілей, не руйнуючи їх. Тоді як сучасні юнаки поставлені в такі умови (Романова, 2015, с. 12-78), які змішують їх вдаватись до егоцентричної спрямованості.

Спостерігається явна залежність між отриманим напрямком освіти та екоцентричною спрямованістю особистості. Показники юнаків, що здобувають освіту екологічного напрямку (тип професій «Людина – Природа»), демонструють значно вищий рівень екоцентричної спрямованості (38,9 балів), ніж їх однолітки, які вчаться на психологічних та економічних спеціальностях (тип професій «Людина – Людина», «Людина – Знакова система»). Дівчата також підтримують таку тенденцію (39,9 балів). Це пов'язуємо з умовами їх навчальної діяльності та необхідності рефлексії ставлення до природи.

Хлопці та дівчата, що проживають у місті, демонструють нижчий рівень екологічної спрямованості порівняно з однолітками, що проживають у сільській місцевості.

Впродовж емпіричної перевірки наявності взаємозв'язку між компонентами інтенсивності суб'єктивного ставлення до природи та рівнем емпатійності особистості виявлено, що юнакам з високим рівнем розвитку емпатії притаманна стійка сформована Я-концепція, яка виражається у продуктивній взаємодії зі світом, гармонійними стосунками з ним. Було визначено значущі зв'язки компонентів екологічної самосвідомості та системотвірного чинника її розвитку, а також її форм (табл. 3). Виявлено позитивні статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку афективного компонента самосвідомості та антиемпатією, внутрішнім сприянням, реальним сприянням не на шкоду собі та рівнем самооцінки.

Встановлено статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку конативного компонента екологічної самосвідомості та антиемпатією, співпереживанням, інтегральним рівнем емпатії, рівнем самооцінки та рівнем самоактуалізації. Існують статистично-значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку ціннісно-рефлексивного

компонента екологічної самосвідомості та індиферентністю, реальним сприянням на шкоду собі, екологічною спрямованістю інтегральною емпатією.

Таблиця 3

Матриця кореляційних взаємозв'язків інтегральної емпатії та її форм з окремими компонентами екологічної самосвідомості в осіб юнацького віку

Компоненти Е.сс	Емпатійність особистості							
	А	Ін	Сп	Спв	ВС	РС «+»	РС«-»	ІнЕ
	15-17 років							
А	-448 ¹	-086 ¹	263	042	213 ¹	332 ¹	239	089 ¹
К	-164	378	-140	065	010	310	040	216 ³
ЦР	035	257 ²	058	113	-197	165	248 ²	298 ²
КН	214 ¹	197	191 ¹	198	005	071	209 ²	334 ¹

Примітки: 1. Нулі та коми пропущено. 2. ¹ – рівень значущості $p < 0,05$, ² – рівень значущості $p < 0,01$. 3. А – антиемпатія, Ін – індиферентність, Сп – співчуття, Спв – співпереживання, ВС – внутрішнє сприяння, РС «+» – реальне сприяння не на шкоду собі, РС «-» – реальне сприяння на шкоду собі, ІнЕ – інтегральна емпатія, А – перцептивно-афективний компонент, К – когнітивний компонент, КН – конативний компонент, ЦР – ціннісно-рефлексивний компонент, Е.сс – екологічна самосвідомість.

Між показниками когнітивного компоненту екологічної самосвідомості та рівнем розвитку інтегральної емпатії виявлено позитивний достовірний зв'язок, тобто розуміння молоддю природи, принципів її функціонування забезпечується високим рівнем розвитку в неї інтегральної емпатії. Рівень емпатійності юнацтва також позитивно корелює зі ставленням його до оточуючої дійсності.

У юнацькому віці також знайдено негативні статистично значущі взаємозв'язки між рівнем розвитку афективного компонента та антиемпатією. Позитивні статистично значущі взаємозв'язки знайдено між рівнем розвитку афективного компонента та альтруїзмом, а також інтегральною емпатією (Литвинчук, 2019, с. 131).

Завдяки факторному аналізу діагностично встановлених показників знайдено домінуючі чинники розвитку екологічної самосвідомості та кожного з її компонентів в юнацькому віці. Факторна структура чинників її розвитку, отримана в результаті варімакс-обертання, пояснює 71,45% загальної дисперсії.

Перший фактор «Афективно-емпатійний» відображає 21,65% загальної дисперсії і містить співпереживання (0,764), співчуття (0,594), внутрішнє сприяння (0,576), альтруїзм (-0,780) та афективний компонент (0,546), які репрезентують емпатійний відгук особистості на

стан Іншого.

Другий фактор «Суб'єктно-підтримуючий» відображає 18,5% загальної дисперсії і охоплює константність (0,735) та підтримку (0,572), а також когнітивний компонент (0,583) та репрезентує усвідомлення свого місця в системі «Я – Світ».

Третій фактор «Гуманістично спрямований» відображає 15,7% загальної дисперсії і включає в себе внутрішнє сприяння (0,601), реальне сприяння (0,577), співчуття (0,476), антиемпатію (-0,526), а також ціннісно-рефлексивний (0,885) та конативний компоненти (0,657) та репрезентує емпатійну поведінку людини відповідно до сформованої системи цінностей.

Четвертий фактор «Діяльнісно-спрямований» відображає 15,6% загальної дисперсії і охоплює екологічну спрямованість особистості (0,679), здатність до реалізації цінностей в поведінці та швидкість пристосування до змінних умов (0,563), реальне сприяння (0,527), антиемпатію (-0,691) та конативний компонент (0,555).

Аналіз змісту виділених факторів дозволяє стверджувати, що емпірично встановлена факторна система чинників розвитку екологічної самосвідомості підтверджує основні положення структурно-динамічної моделі її детермінації. Встановлено домінуюче функціонування емпірично встановлених відповідних факторних чинників кожного її компонента: за змістовим наповненням «Афективно-емпатійний» фактор, очевидно, актуалізує детермінацію афективного компоненту, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивного компоненту, «Гуманістично спрямований» – конативного та ціннісно-рефлексивного компоненту, «Діяльнісно-спрямований» – репрезентує екологічно спрямовану діяльність.

Таким чином, екологічна самосвідомість має емоційно-емпатійні, суб'єктні гуманістичні та діяльнісні характеристики, що забезпечують здатність особистості до усвідомлення себе одночасно і частиною живої та неживої природи, й унікальним суб'єктом системи «Я – Світ».

В основі розвитку екологічної самосвідомості та її структурних компонентів, її особистісно-суб'єктної детермінації лежить актуалізація домінуючих груп чинників, через розвиток рефлексії переживань та емоційних ставлень до Світу, відчуття емоційної єдності з ним, розвитку емпатії до Світу та Іншого, формування усвідомлення людиною себе частиною цілісного утворення «Я – Світ», непрагматичного непротиборницького суб'єкт-суб'єктного ставлення до оточуючої природи, здатності усвідомити можливість власного впливу на оточуючу дійсність та перетворення егоцентричної та антропоцентричної спрямованості на

екоцентричну, свідомого планування стосунків зі Світом, усвідомлення свого місця та призначення у системі «Я – Світ», розвитку природозберігаючої поведінки на основі гуманістичних принципів під час взаємодії з об'єктами природи.

Спираючись на вищеназвані характеристики, можливо запропонувати низку авторських вправ, спрямованих на розвиток екологічного ставлення до себе.

Вправа 1. «Соняшник». Мета: розвиток уміння зануритися у світ іншої людини, відображення емоцій іншої людини через власний внутрішній світ.

Підготовка: клас чи територія на вулиці, де можна було б пересуватися, картки з записаними ситуаціями.

Процедура: ввідне слово «Соняшник – дивовижна рослина, не чекаючи, коли до нього повернеться сонце, він сам шукає його світла, розвивається та наповнюється сонячним теплом. І іноді, навіть жаль, що люди не соняшники. Як часто ми відвертаємося від тих, хто нам може принести тепло, не чуючи їх, в бажанні щоб на нас звернули увагу, нам допомогли. Давайте повчимося у соняшника звертати увагу на інших людей, вчуватися в їх слова емоціями.»

Група об'єднується в пари та отримує картку з ситуацією, в основі якої лежить певне емоційне переживання. На початку вправи учасники попарно стають спинами один до одного. Впродовж розмови, висловлення думок, намагання пояснити ситуацію та свою поведінку учасники не мають можливості бачити обличчя один одного, але якщо якісь слова виявилися влучними, то учасник має право повернутися. Вправа завершується, коли один з учасників зі словами «Я почув тебе і повертаюсь до тебе!» - повертається до товариша обличчям.

Ситуації для програвання:

«Ви два друга, що посварилися один з одним. Спробуйте переконати друга в своїй правоті, або вибачитися так, щоб він вас пробачив».

«Нещодавно ви дізналися, що один з ваших одногрупників вважає що, ви про нього пліткували. Але це не правда! Спробуйте переконати одногрупника у тому, що ви цього не робили».

«Ви пообіцяли виконати прохання коханої людини, але не зробили цього. Вам дійсно жаль і прикро. Спробуйте переконати її у тому, що ви насправді визнаєте провину.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Як ви відчували себе коли вибачались? Коли вибачали? Чи виникали у вас негативні емоції? Які? Вони змінювалися в ході виконання вправи? Яким було спілкування

без зорового контакту? Як невербальна та вербальна комунікація може нам допомогти зрозуміти іншу людину?

Вправа 2. «Ви тільки уявіть!». Мета: розвиток емпатійності, емоційної насиченості, позитивного сприймання навколишнього Світу.

Процедура: Учасники займають зручну їм позу, розслабляються, встановлюють помірне дихання та візуалізують мислеобрази.

Інструкція: «Крок перший: явіть знайоме приміщення в якому ви відчуваєте себе комфортно, затишно. Це може бути будь-яка кімната: ваша кімната або ваша дитяча в батьківському домі, затишна кухня, де розносяться пахощі кави, фортеця, яку ви побудували з ковдр, коли були зовсім маленьким, це може бути будь-яке інше приміщення. Що це за кімната? Там світло від сонця чи навкруги м'яке електричне світло? Вас оточують якісь предмети? Які? Звідки вони там, як ви гадаєте? Візьміть один з цих предметів в руки, що це? Про що він вам нагадує? Які емоції у мене з ним пов'язані? Як ви себе відчуваєте у цьому приміщенні? Там є ще хтось крім вас? Зверніться до простору, що вас оточує, запитайте його, які ресурси він вам може надати. Почуйте відповідь.

Це місце – ваш «мікрокосм» в якому ви відчуваєте себе найзатишніше, в емоційно складних ситуаціях зверніться до цього місця, нехай воно наповнить вас енергією.

Крок другий: уявіть зимовий ліс. Він чорно-білий, дерева вкриті снігом, вам досить холодно там знаходитись. Згадайте, як часто в житті ви потрапляти в ситуації, коли вам було холодно й не затишно. Ці ситуацій і є цей ліс.

Але придивіться уважніше – сніг починає танути, його все менше, вийшло сонце, сніг майже весь зійшов. Наступає весна. Деревата зеленішають, ліс прокидається та наповнюється звуками природи, прилетіли та співають птахи, все квітує, за весною прийшло тепле літа, а далі – щедрата осінь. Так і неприємні життєві ситуації, що є у нашому житті – це природньо, як і природний зимовий ліс. Але після холодних зим завжди приходить тепла пора. В нашому житті все так само – складні ситуації допомагають нам гостріше та чіткіше відчувати оточуючу дійсність, цінувати її.

Ліс, на відміну від затишної кімнати, – це наш «макрокосм», все те, що знаходиться поза нами – напевно чи ми можемо нарікати на погану погоду чи прихід зими, але ми можемо прийняти їх як неминучі явищата природи, які рано чи пізно закономірно зміняться сонячною весною. Світ дружній до вас. Усвідомте, що та маленька затишна кімната також

знаходиться серед лісу – це дві сторони нашої природи - бурхливість природи та тихий спокій який ми можемо серед неї знайти.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Які почуття у вас викликало затишне приміщення? Як ви там себе відчували? Які там були предмети, з чим вони у вас асоціювались? Які почуття викликав ліс? Наскільки легко вдалося візуалізувати зміну Зима-Весна-Літо? Як отримані уміння уявляти відсторонено життєві ситуації можуть стати вам в нагоді у щоденному житті? Опишіть свої емоції під час перебування в кімнаті та в лісі.

Вправа 3. «Експресія». Мета: розвиток уміння вивільняти емоції, вивільняти їх опосередковано, перенесення внутрішніх станів у зовнішнє вираження.

Підготовка: учасники мають бути в зручному робочому одязі, ватмани, сині, жовті, зелені, білі, чорні, червоні фарби, великі пензлі, гумові рукавички.

Процедура: Учасники розташовують на горизонтальній поверхні ватмани (на підлозі чи столах) та через образотворче мистецтво пробують виразити власний емоційний стан.

Інструкція: «Згадайте найсильнішу емоцію яка вами заволодівала протягом останніх трьох тижнів, але яку ви не змогли висловити. Якою вона була? Зараз у вас є можливість виразити емоції так, як вам тоді не вдалося зробити. Подивіться на папір, він чистий та білий і ви можете через творчість висловити всі емоції які вас охоплюють. Не хвилюйтеся, якщо вважаєте, що не вмієте малювати, адже це тут не головне.

Уявіть, що ви стихія – безкомпромісна і безжалісна, фарби – дощ, злива, град, сніг, хуртовина, бурні потоки води. Стихія не сумнівається, не жалкує, не соромиться, вона просто підкорює собі все. Підкоріть собі цей білий лист. Наберіть синього кольору на пензлі, струсніть їх на папір – це впали перші краплі дощу. Не зупиняйтеся і не бійтеся – висловіть свої емоції. Дощ не вщухає, все більше і більше фарби падає на папір. С пробуйте передати ваш стан».

Уточнення: Важливо створити у учасників відчуття свободи та. Під час виконання вправи тренер має підходити до кожного учасника та підбадьорювати його.

Обов'язкові запитання для обговорення: Покажіть свої картини. Це ви та ваше уособлення. Що ви відчували в процесі роботи? Як ви відчували себе у ролі стихії? Які ви фарби обирали? Чому? Які емоції у вас зараз?

Вправа 4. «Я тебе бачу». Мета: розвинути здатність до співпереживання, навчити свої вербалізувати емоції.

Процедура: Учасники об'єднуються в пари та розташовуються один навпроти одного. Завдання – подивитись у вічі один одному, посміхнутись, 2-3 хвилини розглядати свого партнера, знайти у ньому те, що партнеру в ньому подобається і те, що він хотів би мати у себе. Інший учасник проговорює свої думки.

Інструкція: «Подивіться уважно один на одного. Ми всі діти Світу: чимось дуже схожі один на одного, а в чомусь – абсолютно унікальні. Посміхніться один одному та Світу навколо. Погляньте – кожен з нас є неповторною частинкою всесвіту. Ми всі його породження, всі один з одним зв'язані. Придивіться до товариша, яка його риса вам найбільше подобається? Чому? Скажіть йому кілька приємних теплих слів. Зауважте, які емоції при цьому відчули ви. Зверніть увагу на свої почуття та переживання у цей момент. Поділіться ними з нами.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Чому саме ця риса партнера вам до вподоби? Чому? Які емоції ви відчули в момент, коли ділилися спостереженнями з товаришем? Наскільки вони були для вас сильні? Незвичні? Якими словами їх можна було б описати?

Вправа 5. «Що Світ мені?..». Мета: рефлексивний підсумок першого блоку психокорекційної програми.

Процедура: учасники протягом 10 хвилин записують, що позитивного та негативного вони отримали від природи, після закінчення записів – обговорення.

Інструкція «Згадайте наші попередні зустрічі, що вам найбільше запам'яталось? Які емоції у вас викликали ці враження? Так і оточуюча нас природа здатна переповнити нас новими переживаннями. Сконцентруйтеся та подумайте, що у вашому житті є гарного завдяки природі? А чи є якісь речі, які вам не подобаються? Розлінуйте лис на дві колонки і впишіть, що хорошого і що поганого ви отримали від природи».

Обов'язкові запитання для обговорення:

При обговоренні обов'язково звернути увагу учасників, що кожен з них власне є дитям природи і в першу чергу має завдячувати їй цим. Які висновки можна зробити? Що я очікую від оточення? Що мене надихає та стимулює до розвитку?

Вправа 6. «Що я Світу?..». Мета: підсумок першого блоку психокорекційної роботи – визначення подальших напрямків розвитку.

Підготовка: папір, ручки.

Процедура: учасники протягом 10 хвилин записують, що позитивного та негативного від них отримала природа, після закінчення записів – обговорення.

Інструкція: «Людина цікава істота. Ми особливі тим, що завжди хочемо отримати більше, ніж маємо в реальності. Дуже часто свої бажання задовольняємо не рахуючись з тим, що нас оточує? Користуємось природними вичерпними копалинами, нищимо природу не задумуючись про наслідки. Здавалося б, що конкретно кожен з нас не таку вже й велику шкоду приносить, але загалом об'єми можуть бути дуже вражаючими. А чи віддаємо ми природі щось навзаєм? Хто з нас в останнє садив дерево? Хто взагалі колись з нам садив дерево? А скільки ми протягом життя вже встигли використати паперу?»

Сконцентруйтеся та подумайте, що я дав хорошого природі і що – поганого? Запишіть ваші думки.»

Обов'язкові запитання для обговорення: Які списки у вас вийшли? Які враження? Який список довший і більш насичений? Порівняйте його зі списком з попередньої вправи. Які думки та емоції у вас виникають з приводу цього?

Впровадження такого роду завдань забезпечує послідовну актуалізацію домінуючих груп чинників через розвиток рефлексії переживань та емоційних ставлень до Світу, відчуття емоційної єдності з ним, розвитку емпатії до Світу та Іншого, формування усвідомлення людиною себе частиною цілісного утворення «Я – Світ», непрагматичного непротиборницького суб'єкт-суб'єктного ставлення до оточуючої природи, здатності усвідомити можливість власного впливу на оточуючу дійсність та перетворення егоцентричної та антропоцентричної спрямованості на екоцентричну, свідомого планування стосунків зі Світом, усвідомлення свого місця та призначення у системі «Я – Світ», розвитку природозберігаючої поведінки на основі гуманістичних принципів під час взаємодії з об'єктами природи.

Отже, визначено систему чинників екологічної самосвідомості. Завдяки факторизації діагностично встановлених показників знайдено її базові детермінанти розвитку, зокрема, виокремлено домінуючі чинники кожного з компонентів екологічної самосвідомості: «Афективно-емпатійний» фактор детермінує афективний компонент, «Суб'єктно-підтримуючий» – когнітивний, «Гуманістично спрямований» – конативний та ціннісно-рефлексивний компоненти, «Діяльнісно-спрямований» – репрезентує екологічно спрямовану діяльність.

Встановлено, що інтегральна емпатія є системотвірним чинником розвитку екологічності ставлень до себе у юнацькому віці. Рівень емпатійності юнацтва достовірно корелює з їх ставленням до Світу. Визначено, що у молодих людей з високим рівнем розвитку емпатії наявна стійка екоспрямована Я-концепція, яка виражається у продуктивній взаємодії зі світом, гармонійними стосунками з ним, активному включенні в суб'єкт – суб'єктні стосунки з природою.

1.5. Неформальна субкультура як чинник особистісного зростання молоді

Період ранньої юності характеризується швидким рівномірним розвитком особистості, яка вже має відносно усталені особистісні властивості. Насамперед, зміни біологічного і когнітивного характеру обумовлюють трансформації в мотиваційних процесах, зокрема, структурну динаміку інтересів та потреб в цей період.

Для ранньої юності одними з основних психологічних новоутворень є соціальне й особистісне самовизначення, а також вибір майбутньої професії. Саме сформованість особистісних властивостей, потреб і здібностей надають молодій людині можливість цілковито реалізуватися в суспільно-громадському житті, в майбутній сім'ї та професійній діяльності.

Дитяча потреба в безпеці трансформується й починає поширюватися не лише на батьків, але й на групу однолітків та суспільство в цілому. Підліткова потреба в спілкуванні в юнацькому віці стає ще більш актуальною та може бути реалізованою в родині або в неформальній субкультурі, оскільки мала соціальна група виконує функцію «безпечної зони», де молода людина може відчувати повне прийняття свого Я (Лавриненко, 2016, с. 142). Підліткова прискіпливість до зовнішності, форм тіла, пропорцій, ваги, одягу, зачіски, макіяжу, поведінкових норм та сексуальності рухів заміщується формуванням теоретичного мислення. Саме його несформованість унеможливорює усвідомлене й критичне ставлення до себе (Hogg, Ridgeway, 2003, с. 97).

Самовизначення передбачає необхідність зайняти внутрішню позицію дорослого, зрозуміти себе та свої можливості, знайти своє місце у суспільстві й призначення у житті. На цьому етапі родина не повною мірою відповідає спектру потреб молодшої людини. Нові зв'язки, поєднання свого внутрішнього світу з іншими людьми, які мають